

De residentiële zorg voor personen met een handicap als gangmaker voor inclusie

Vanessa Dermaut, Griet Roets en Stijn Vandevelde

Wonen in een voorziening en inclusie hoeven geen tegenstellingen te zijn. Een sociaal-ruimtelijk perspectief kan dienst doen als hefboom voor het realiseren van een inclusieve woongemeenschap waar ook de meest kwetsbare burgers erbij horen.

Het begon met [Perspectief 2020](#), de conceptnota van minister Vandeuren, toenmalig Vlaams minister van Welzijn, Volksgezondheid en Gezin. Het beleid zette sindsdien in op de vermaatschappelijking van de zorg, en de implementatie van een systeem van persoonsvolgende financiering. Hierbij worden personen met een handicap in eerste instantie gezien als consumenten van zorg en ondersteuning, die hun wensen en behoeften helder kunnen inschatten en formuleren, hun rechten kunnen claimen, zelf zorg en ondersteuning kunnen inkopen en managen. De persoonsvolgende financiering werd daarbij gezien als een hefboom om de vermaatschappelijking van de zorg te realiseren.

Deze ingrijpende hervorming, gestoeld op het VN Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap, deed al heel wat inkt vloeien omwille van de uitdagingen bij de implementatie van het beleid.

In mijn doctoraatsonderzoek (De residentie als gangmaker naar inclusie? Een sociaal-ruimtelijk perspectief als hefboom in de zorg en ondersteuning voor personen met een handicap), in samenwerking met professor Griet Roets en professor Stijn Vandevelde, ging ik met deze uitdagingen aan de slag in 't Venster, een kleinschalige voorziening die midden in een woonwijk is gelegen. De burgers met wie wij samenwerken, zijn volwassenen met een complexe en intensieve ondersteuningsnood, die 24/7 zorg en ondersteuning nodig hebben en in een woonvoorziening verblijven. Zij kunnen niet zomaar aan de maatschappelijke verwachting van zelfregie voldoen. Zij hebben ook niet altijd een sociaal netwerk dat voor hun rechten kan opkomen. Ongewild blijven zij uitgesloten van de inclusiegedachte. Voor ons was dat dé reden om op zoek te gaan naar strategieën om werk te maken van inclusie en vermaatschappelijking vanuit de residentiële zorg¹.

¹ Via een doctoraatsonderzoek met steun van het Vlaams Agentschap Innovatief Ondernemen. Academisch onderzoek in een niet-academische omgeving is eigen aan dit soort projecten. Hiervoor sloegen vzw UNIE-K en UGent, vakgroep Sociaal Werk en Sociale Pedagogiek en vakgroep Orthopedagogiek, de handen in elkaar.

Ruimte als vormgever aan sociale relaties

De zoektocht naar een antwoord op deze vraag bracht ons bij een sociaal-ruimtelijk perspectief. Deze invalshoek stelt het samenspel tussen het ruimtelijke en het sociale centraal. Ruimte krijgt hierbij betekenis in dynamische interactie met sociale en pedagogische praktijken, en met betrokkenheid van alle gebruikers van de ruimte. De manier waarop de ruimte ingericht en gebruikt wordt, heeft een grote invloed op de kwaliteit van het sociaal leven. En wederzijds stuurt het samenleven en de dagelijkse praktijk ook de inrichting en het gebruik van de ruimte. Voorbeelden van deze kruisbestuivingen tussen ruimte en zorg zijn onder meer te vinden in de [Pilotprojecten Onzichtbare Zorg](#) en in de [atelierreeks 'Take Care'](#).

Dit perspectief ziet mensen met een handicap in eerste instantie als burgers in een samenleving. Burgerschap is meer dan een formele status met rechten en plichten. Hoe burgerschap voor ieder ingevuld wordt, wordt onderhandeld in concrete sociale interacties en situaties om zo een identiteit en verbondenheid met de wereld rondom zich te kunnen opbouwen. Dit betekent dat er ruimte gecreëerd wordt voor mensen met een handicap als actor en subject, en dat er vertrokken wordt vanuit de betekenis die zijzelf geven. Verbondenheid impliceert een 'deel uitmaken van', volgens eigen mogelijkheden en wensen.

Het begrip inclusie onder de loep

Het inclusiedebat – en in één adem ook de vermaatschappelijking van de zorg - beperkt zich vandaag vaak tot 'wonen in en deel uitmaken van de samenleving'. Inclusief en residentieel zijn in dat opzicht tegenstellingen die elkaar uitsluiten, zoals dit ook in de dominante opvatting van de-institutionalisering weerklinkt. Inclusie krijgt dan een normatieve invulling. Inclusie wordt op die manier niet enkel een morele verplichting maar de focus ligt dan ook op het beoordelen van welke ruimtelijke omgeving voor personen met een handicap de beste is.

Uitgaande van persoonlijke aspiraties, heeft 'werken aan inclusie' voor alle burgers een waardevolle betekenis. Eerder dan een extern opgelegde norm, ontwikkelt inclusie zich dan in [interactie tussen de mensen zelf](#). Hierin herkennen we het 'leven in aanwezigheid van de ander', zoals [Masschelein en Verstraete](#) inclusie samenvatten. De ander is hierbij iemand die gerespecteerd wordt in zijn waardigheid en dus niet enkel maar getolereerd wordt. Dit betekent het erkennen van de complexe interafhankelijkheid en in een voortdurende wisselwerking op elkaar aangewezen zijn en in verbinding gaan.

Een sociaal-ruimtelijke vertaling van die betekenis vinden we bij de Franse pedagoog Deligny: het creëren van omstandigheden en vorm geven aan een plek die geborgenheid biedt en waar men kan 'zijn' in aanwezigheid van de ander. Dit impliceert echter het doorbreken van de traditionele rollenpatronen en machtsrelaties: de verhouding tussen zorgverlener en -ontvanger verandert naar een gelijkwaardig samenleven. Dit vereist dan weer een bepaalde professionaliteit om verbindingen tussen mensen aan te moedigen en te versterken, gericht op het bevorderen van sociale inclusie van kwetsbare burgers.

Loskomen van de heersende normen en het respecteren van het anders zijn gaat echter niet vanzelf. Zolang onze samenleving uitsluiting veroorzaakt, is er ook structureel werk aan de winkel. We gaan hier op door en laten zien hoe een sociaal-ruimtelijke invalshoek kan bijdragen om zorg ook een plek te geven in die ruimere context en samenleving.

Het verleden als springplank voor de toekomst

In het doctoraatsonderzoek reconstrueren we de ontwikkelingen in 't Venster, een woonvoorziening voor volwassenen met intensieve ondersteuningsnoden. We focussen op de beslissingen die daar in de voorbije 25 jaar genomen werden. De reconstructie gebeurde aan de hand van tekstanalyses en diepte-interviews met bevoorrechte getuigen². We focussen op een aantal scharniermomenten waaruit we kiemen halen voor de toekomst. We hopen met deze spanningsvelden ook andere professionals te prikkelen en de discussie te openen over hoe we vandaag met zorg en ondersteuning omgaan.

Safety first en inclusie als gewichten in de weegschaal

De woonvoorziening ontstond in de jaren 90, als een aparte, kleinschalige entiteit in een woonwijk. Er was plaats voor 21 volwassenen met een niet-aangeboren hersenletsel. Het eerste bouwplan kreeg de stempel van vooruitstrevend: losstaande huizen waarin telkens 7 studio's met een kitchenette, een polyvalente zaal bedoeld als ontmoetingsplek voor de buurt en daar tussen een publieke tuin en doorgang naar het achterliggend bos. De architecturale en ruimtelijke vormgeving van het gebouw, evenals de inbedding werden ingezet om zorg en ondersteuning op een zo inclusief mogelijke manier vorm te geven.

Deze zienswijze raakte echter gaandeweg ondergesneeuwd door een gerichte focus op kwaliteitsvolle verzorging, veiligheid en een efficiënte zorgorganisatie. Dit laatste was noodzakelijk omwille van de personeelskrapte als gevolg van de kleinschaligheid.

² Leidinggevend en basisedewerkers van het eerste uur, de architect, één van de eerste bewoners en burens die ondertussen 25 jaar naast de voorziening wonen, werden bereid gevonden om hun verhaal te doen. We maakten dankbaar gebruik van de grote openheid en betrokkenheid van de organisatie: we doken in de verslagen van bouw-, beheers- en stafvergaderingen, van teamvergaderingen en bewonersraden. Ook krantenartikelen en fotoboeken brachten het verleden terug tot leven.

Vanuit goede bedoelingen werd gekozen om de 3 'huizen' te verbinden via een lange verbindingsgang: *'doordat het bedoeld was voor mensen met een zware zorgvraag en dat alles trager gaat voor hen, was het niet evident dat zij telkens naar buiten zouden moeten gaan.'* (leidinggevende)

De kitchenette in elke studio werd geschrapt: de bewoners die men voor ogen had, zouden dit niet zelf kunnen gebruiken. Met de aanwezigheid van een gemeenschappelijke keuken en leefruimte per 7 bewoners, was de kosten-batenanalyse snel gemaakt: de financiële middelen en de ruimte konden beter een andere bestemming krijgen.

Rond de eeuwwisseling bleek een groot tekort aan opvangplaatsen voor volwassenen die nood hadden aan de veiligheid en geborgenheid van een gesloten voorziening. Zo werd, om aan die nood tegemoet te komen, in 2002 de tuin afgesloten met als argument: *'De tuin is groot genoeg om te wandelen, ook zonder supervisie. Bewoners hebben nu wel meer vrijheid.'* (basisedewerker)

Gangmakers

Deze beweging van de organisatie is begrijpelijk en evident vanuit een zorglogica. De actuele opvatting over zorg en ondersteuning impliceert echter dat ondersteuning kan dienen om waardevolle relaties te kunnen aangaan met anderen en deel uit te maken van de samenleving. Voor organisaties die werken met en voor mensen in kwetsbare posities is het van belang om samen met de diverse stakeholders of gebruikers van de ruimte te thematiseren hoe zij dit support-denken invullen, welke structurele veranderingen dit vereist en hoe men daartoe kan bijdragen. Bij elke (organisatorische) beslissing dient dit vraagstuk opnieuw op tafel gelegd te worden. Omkijken leert ons dat de manier waarop onze zorg- en dagelijkse woon- en leef-infrastructuur ingericht is, een belangrijke stempel drukt op hoe we met zorg omgaan. Bijvoorbeeld door onder een goed beheer infrastructuur te delen, waarbij diverse gebruikers van de ruimte van in het begin betrokken worden, wordt de zorgvoorziening ook een meerwaarde voor de buurt.

De terugblik onthult ook dat het creëren van de fysieke ruimte of toegankelijkheid op zich niet voldoende is voor contacten tussen mensen met en zonder handicap. We hebben gangmakers nodig om ontmoeting in sociale interacties op de agenda te zetten, én te houden. Dit blijkt ook uit andere onderzoeken. Bredewold stelt in haar *'Lof der Oppervlakkigheid'* (2014) vast dat positieve bridging-contacten tussen burgers met en zonder handicap veelal minder spontaan gebeuren dan wat men kan verwachten van mensen die anderen willen ontmoeten. Burencontacten hebben nood aan ondersteuning om deze mogelijk te maken.

We leerden al doende ook hoe waardevol kleine ontmoetingen tussen buurtbewoners zijn. Het begon met het informeren van burens – want onbekend is onbemind – wat bijdraagt tot het effenen van de weg naar openheid om anders te mogen zijn. Korte, luchtige gesprekken tussen onbekenden zijn niet zo banaal als we op het eerste zicht denken. In COVID-19-tijd konden we dit allen zelf aan de lijve ondervinden: in de rij bij de bakker of slager, op anderhalve meter afstand, kon een luchtig gesprekje wel heel wat positiviteit teweeg brengen. Volgens antropologe Ruth Soenen vormt het praatje met de kassierster, een korte uitwisseling over de hond van de wandelaar, kortom 'het kleine ontmoeten', het sociale karakter van een gemeenschap. Kleine ontmoetingen blijken een belangrijke meerwaarde voor zowel burens met en zonder handicap. Willen we ontmoetingen mogelijk maken, dan is bewust meer gelegenheden creëren voor dergelijke 'spontane' contacten alvast één ding. Zo maken burens met en zonder handicap connectie met elkaar tijdens een activiteit van de plaatselijke school of lokale vereniging in de woonvoorziening, tijdens de rommelmarkt of bij de buurtbar aan het stemlokaal. Ook de sensitiviteit bij de professional om in te schatten als het smeulend vuurtje al dan niet aangewakkerd moet worden en/of blijven, zien we als een noodzakelijke competentie om 'erbij horen' mogelijk te maken voor mensen met intensieve en complexe ondersteuningsnoden.

Naar een burgerschapsklimaat

Kansen creëren zodat bewoners naar eigen wens en mogelijkheden kunnen deel uitmaken van de samenleving en waardevolle relaties aangaan met anderen, verruimt de focus naar wat wij een burgerschapsklimaat kunnen noemen. Dit impliceert dat personen met een handicap als burger, eerder dan als object van zorg of 'cliënt', betrokken worden en zelf betekenis kunnen geven aan wat het leven voor hen de moeite waard maakt.

Mensen met kwetsbaarheden kunnen daarbij hun autonomie zoveel mogelijk inzetten en keuzemogelijkheden vrijwaren. Daarmee willen we niet ontkennen dat zij 'zorg' nodig hebben; en dat de ervaring van veiligheid steeds een belangrijk aandachtspunt zal blijven. Voor hen is de verbinding tussen zorg en ondersteuning wel essentieel om hun rechten te realiseren.

Omdat de betrokkenen beschikken over alledaagse en gedetailleerde kennis over hun eigen situatie en die kunnen mobiliseren tot sociale verandering worden zij actief betrokken in dit onderzoek. Een diverse groep van enkele burens met en zonder handicap, familieleden en medewerkers van de organisatie komt regelmatig samen. Onderlinge uitwisseling van de verschillende perspectieven doet anders kijken naar de zorgomgeving. De sociale en ruimtelijke rijkdom van de woonvoorziening als krachtbron inzetten om gastvrije ontmoetingen tussen burens onderling te stimuleren, vereist concrete acties om een veranderingsproces op gang brengen.

De divers samengestelde werkgroep plant, organiseert en evalueert ook de ondernomen acties. Hierbij ontmoeten de diverse werelden elkaar.

De sociaal-ruimtelijke omgeving in kaart brengen is een eerste stap: hoe is onze organisatie ingebed in zijn omgeving, welke contacten zijn er wel/niet en hoe wordt dit ervaren, wie zijn onze burens, waar ontmoeten mensen elkaar en wat is de kwaliteit van die sociale interacties, waar zitten wiens noden, interesses en bekommernissen en welke opportuniteiten worden gezien, enzovoort. Samen met een groepje bachelorproefstudenten van de opleiding Sociaal-Agogisch Werk (Vives Kortrijk) gingen we met deze vragen aan de slag. Het staat de buurtbewoners – ook zij die in de organisatie wonen - vrij te kiezen of zij al dan niet contact wensen en met wie. Maar effectief kunnen kiezen betekent dat er vooreerst ontmoetingskansen moeten zijn of gecreëerd worden. Niet enkel het signaleren en helpen wegnemen van hindernissen in de samenleving achten wij een taak van de sociale professional, maar ook het actief creëren van kansen voor iedereen om als volwaardig burger te kunnen deelnemen aan de samenleving.

Think big, act small

Het creëren van gastvrije plekken, waarbij iedereen zich verbonden kan voelen en naar eigen wens en mogelijkheden zijn talenten kan inzetten, beschouwen wij als werken aan een inclusieve samenleving. De actiegroep vertrekt vanuit de bevindingen van het buurtonderzoek voor het opzetten van acties. Zo wordt de tuin als locatie ingeschakeld om tegemoet te komen aan het ervaren gemis door burens. Aan de fotozoektocht, georganiseerd in en voor de wijk, helpen heel wat enthousiastelingen mee. Bewoners nemen foto's vanuit hun perspectief. Een vraag in de zoektocht over 't Venster leidt ertoe dat bewoners aangesproken worden. We kiezen voor een weekend (vrijdag, zaterdag en zondag), een korte periode zodat er toch wat volk gelijktijdig de baan op is, wat kansen biedt tot kleine ontmoetingen. Een overschot aan boeken die binnengebracht werden voor de rollende minibibliotheek, leidde tot het idee van een rommelmarkt. Een gedreven organisator onder de burens, een ervaren standhouder onder collega's, veel interesse bij bewoners en burens om een standje te bemannen, de handen uit de mouwen te steken of koopjes op de kop te tikken, maakten er – samen met een stralende zon - een onvergetelijke dag van. (en het volgende jaar opnieuw!). In de paasvakantie bracht een Vlaamse kermis voor de speelpleinwerking, voor kinderen uit de buurt en de netwerken van 't Venster extra leven in de brouwerij. Bewoners, ondersteund door vrijwilligers, bemanden de kraampjes, gaven uitleg en kenden punten toe. Een try out voor medebewoners, enkele dagen voordien, zorgde ervoor dat de dag zelf vlekkeloos verliep (en leverde tweemaal plezier). Ondertussen werd een tweedehands foodtruck aangekocht, kregen we tuinmeubilair gesponsord en worden klusdagen ingepland om er een toegankelijke buurtbar met terras van te maken.

De acties worden telkens aangekondigd op een reizende tuinbank – de Venster-bank. Deze bank blijkt echter meer dan een communicatiemiddel. Door hem op verschillende locaties te plaatsen, krijgen de bewoners die met de bank toeren, ook meer greep op hun fysieke omgeving. De bank in de publieke ruimte trekt ook aan als ontmoetingsplek en aanknopingspunt voor gesprek.

De diverse perspectieven, zoals de persoonlijke ervaringen bij het organiseren van acties en de betekenissen die elk daaraan geeft, worden in dialoog gebracht bij het evalueren van de acties in de werkgroep. Hieruit leren wij samen met de betrokken stakeholders dat het voor burens met een handicap belangrijk is om te vertrekken vanuit hun mogelijkheden en talenten, terwijl ook kwetsbaarheid en ambivalentie een plek moeten krijgen. Zo ontstond het idee om alle burens, in coronatijd, een kerstkaartje te sturen 'om te tonen dat we hen niet vergeten zijn', enerzijds uit een gevoel van eenzaamheid en de angst vergeten te worden, maar tegelijk ook uit het ervaren van een grote verbondenheid binnen de 'bubbel' van de woongroep

Buurtzorgregisseur en buurtteam

Zo werd ook heel duidelijk dat een positieve beeldvorming een niet aflatende professionele inzet achter de schermen vereist. Wisselwerking met de buurt gaat niet vanzelf. Een blijvende regie van een buurtzorgregisseur in de professionele omkadering van 't Venster - iemand die de omstandigheden creëert zodat het 'anders zijn' in de ontmoeting tussen mensen kan blijven bestaan - blijkt onmisbaar.

Tegelijk zit in een woonvoorziening ook heel wat capaciteit, die op vandaag vaak onderbenut blijft. Bewoners, medewerkers en vrijwilligers hebben elk hun talenten, interesses en mogelijkheden. Daarnaast hebben zij ook nog eens contacten met familie, vrienden en kennissen, wat leidt tot een aanzienlijke en diverse entourage. Er is vaak ook heel wat ruimte – gebouwen en tuin – te delen of slim open te stellen met een meerwaarde voor de buurt. Bijgevolg blijkt voor een burgerschapsklimaat een organisatiecultuur waar diverse stakeholders van in het begin gelijkwaardig betrokken worden cruciaal, wat leidde tot een actief buurtteam dat de organisatie overstijgt.

Het verschil tussen plekken en rollen die gaandeweg toegeëigd kunnen worden door de diverse gebruikers van de ruimte, tegenover een organisatiestructuur of zorglogica die alles voorstructureert, is niet altijd meteen zichtbaar. Het eerste, het gaandeweg kunnen toeëigenen, is echter wel doorslaggevend voor de opvatting dat inclusie en burgerschap zich ontwikkelen in onderlinge verbondenheid en dagelijkse interactie tussen mensen.

Burgerschap brengt ons ook bij de politieke rol van middenveldorganisaties die in eerste instantie gericht zijn op individuele dienstverlening. De samenleving heeft een opdracht in het creëren van verdraagzaamheid en gastvrijheid. Door verbindend te werken met andere sectoren en de maatschappelijke uitdagingen waarop men botst te signaleren, pleiten professionals voor ruimte voor kwetsbare groepen om erbij te kunnen horen. Het delen van middelen (ruimte, gebouwen, gronden van de overheid) is een belangrijke bron om kennis, cultuur en competenties op te bouwen en kan een krachtige hefboom zijn voor het vorm geven aan een inclusieve gemeenschap. Concreet betekent dit voor een zorgorganisatie dat zij bewust dient om te gaan met lokale opportuniteiten die zich voor doen en zich ruimer te engageren dan enkel op zorgvraagstukken.